

ДЕРЖАВНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

© Замлинський Т.І., 2003

Зроблено спробу проаналізувати теоретичну та практичну державницьку діяльність Української Повстанської Армії (УПА) під час німецько-радянської війни.

An attempt to analyse theoretical and practical aspects of struggle for independence undertaken by Ukrainian Insurgent Army during World War II.

Ювілейна 60-та річниця УПА викликала закономірний інтерес не лише до її звитязницької збройної боротьби, але й державницької діяльності. Це обумовлено рядом обставин. По-перше, потребою врахування у сучасних умовах попереднього державницького досвіду. По-друге, у недалекі комуно-тоталітарні часи безпідставно звинувачували УПА у прагненні віддати український народ на поталу панам, тобто експлуататорам, гнобителям. По-третє, у незалежній Україні далеко не всі знають правду про те, за що боролась УПА. Навіть у наукових публікаціях зустрічаються прикрі помилки. Так, член-кореспондент Національної академії наук, професор-філософ М. Попович у своїх уможлидних міркуваннях дійшов до твердження про те, що УПА боролась за незалежність Західної України, не гидувала бандитизмом і грабунками [1]. Все вищесказане обумовлює актуальність даної статті.

У наукових історичних дослідженнях, публікаціях, присвячених УПА, основна увага переважно звертається на її героїчну збройну боротьбу. Певні відомості про практичну державницьку діяльність цієї регулярної національної армії на звільнених від ворога у ряді районів українських земель знаходимо у відповідних працях безпосередніх учасників боротьби за волю і незалежність України М. Лебеда [2], П. Мірчука [3], сучасного історика Ю. Киричука [4] та інших. Теоретичний аналіз програмно-державницьких засад Платформи Української Головної Визвольної Ради (УГВР) із проекцією на сучасне державне будівництво в Україні здійснив правник-міжнародник, заступник голови президії УГВР, голова ОУН [3] А. Камінський [5, с. 49 – 54]. У навчальних посібниках з історії України для студентів вищих навчальних закладів можна знайти деякі відомості про державницькі устремління УПА [див., наприклад, 6, с. 479 – 480] або взагалі нічого про це не говориться [див., наприклад, 7]. Тому в статті зроблено спробу проаналізувати і теоретичні, і практичні аспекти державницької діяльності УПА в 1943 – 1944 рр.

Загальновідомим є положення про те, що УПА боролась за Українську Самостійну Соборну Державу (УССД) головним чином проти німецько-фашистських і комуно-більшовицьких окупантів або проти гітлерівського і сталінського тоталітарних режимів. Якою ж мала бути ця держава?

Відповідь на це запитання знаходимо у програмних засадах під назвою “За що бореться Українська Повстанча Армія (УПА)?” [8, с. 313 – 316]. Ця програма поширювалася у формі брошурки-листівки, починаючи із вересня 1943 р. [9, с. 54], а також у Платформі та Універсалі УГВР, створеної за ініціативою Головної Команди (ГК) УПА [10, с. 34 – 40]. Визначальний вплив на зміст цих документів мали рішення III Надзвичайного Великого збору українських націоналістів, що відбувся 21-25 серпня 1943 р. і який переконливо

засвідчив про перехід від авторитаризму та інтегрального націоналізму до демократії і політичного плюралізму в розвитку націоналістичного руху [11].

У розробці вищезазначених програмно-державницьких засад брали участь Р. Волошин, І. Гриньох, М. Дужий, В. Мудрий, К. Осьмак, Й. Позичанюк, В. Потішко, М. Прокоп, Д. Ребет, Л. Шанковський, Р. Шухевич та інші. До них належали ті, що мали закінчену вищу освіту, відзначилися у національно-політичній та журналістській діяльності, нарешті, активні борці за волю і незалежність України.

У чому ж суть цих програмно-державницьких засад? УССД мала бути створена на всіх етнічних українських землях у формі демократичної народної республіки із розподілом влади на законодавчу, виконавчу і судову. Найвищим обов'язком цієї влади мають бути саме “інтереси народу ... Українська народна влада, – читаємо далі, – всі економічні ресурси та всю людську енергію спрямує на побудову нового державного порядку, справедливого соціального ладу, на економічне будівництво країни та культурне піднесення народу.” Власне УПА бореться “за національне і соціальне визволення, за новий державний порядок та новий суспільний лад,” у якому не було б “поміщиків, капіталістів, большевицьких комісарів, енкаведистів і партійних паразитів.”

Такого устрою можна досягти тільки тоді, коли буде знищено національне поневолення та експлуатація однієї нації іншою, коли постане “система вільних народів у власних, самостійних державах.” Тобто, підкреслюється дуже важлива думка про те, що тільки у власній самостійній державі може бути справедливо розв'язане і національне, і соціальне питання.

Щодо майбутньої незалежної Української Держави, то у ній будуть запроваджені такі демократичні принципи: свобода слова, друку, думки, переконань, віри, світогляду, рівність усіх громадян перед законом, громадянські права усіх національних меншин, в тому числі можливість плекати свою власну по формі та змісту культуру, ніякого визиску і гноблення, вільний вибір професії, місця праці та її справедлива оплата, вільна ініціатива у трудовій господарській діяльності, в тому числі широке кооперування дрібних виробників, вільна торгівля в унормованих законодавством межах.

Серйозна увага приділялася формам власності. При цьому виділено такі чотири головні з них: приватна, кооперативна або спілкова, муніципальна, або громадська і державна. При вирішенні земельного питання слід застосовувати приватну і кооперативну (або спілкову) форми власності залежно від бажання самого селянства у кожному окремому випадку. Причому акцент був зроблений на приватну власність у розмірах трудових господарств, нижня та верхня межа яких мала бути визначена відповідним законом [5, с. 51 – 52].

Основні природні багатства, велика промисловість, транспорт перебуватимуть у державній, муніципальній або громадській власності, а дрібна, легка і харчова промисловість – у кооперативно-громадській. Велика торгівля буде державною, а дрібна – кооперативною і приватною. Слід підкреслити, що стратегічні галузі економіки повинні обов'язково знаходитися в руках держави у процесі переходу від командно-адміністративної системи до ринкової. Адже деякі з них, як наприклад, військова індустрія, певні галузі транспорту, навіть освіта, екологія та інші повинні діяти і тоді, коли вони є збитковими.

Робітники повні брати участь у керівництві заводами, яке має здійснюватися фахово. Їхня зарплата за 8-годинний робочий день повинна бути такою, щоб “забезпечувати матеріальні та духовні потреби сім'ї.” Понаднормова праця може бути “тільки вільною, як і кожна праця взагалі, і робітник отримуватиме за неї окрему зарплату.” А при “річних

підсумках господарського стану підприємств кожний робітник одержуватиме: у господарсько-кооперативних підприємствах дивіденд, а в національно-державних – премію.” До того ж слід потурбуватись про захист “інтересів робітництва соціальним законодавством.”

Має бути забезпечена повна рівність жінки з чоловіком в усіх громадських правах і обов'язках, вільний доступ до всіх шкіл, професій, фізично легшої праці, аби “жінка не шукала заробітку в шахтах, руднях та інших важких промислах і в наслідку цього не руйнувала свого здоров'я.” Тільки тоді, коли сім'я буде належним чином забезпечена матеріально, в тому числі за рахунок державної допомоги на неповнолітніх дітей, жінка матиме змогу виконувати свій важливий, почесний і відповідальний обов'язок матері і виховательки молодого покоління, яке має бути гармонійно розвиненим.

Важливий обов'язок держави полягає у тому, щоб забезпечити “вільний доступ молоді до всіх вищих навчальних закладів,” а студентів “стипендіями, харчами, помешканнями та навчальними приладдями.” Праця інтелігенції заслуговує всілякої пошани. Тому слід створювати їй такі матеріальні умови для праці, щоб вона була спокійною за завтрашній день і долю сім'ї, могла повною мірою таким чином “віддатися культурно-творчій праці,” постійно збагачуючи свої знання та підвищуючи “свій розумово-культурний рівень.”

Українська Держава повинна здійснювати поступову соціальну політику, спрямовану на забезпечення безплатного лікування, належне забезпечення по старості, хворобі, інвалідності, охороні не тільки материнства, але й дитинства тощо.

Важливою також має бути її постійна турбота про підвищення загальної освіти і культури населення за рахунок обов'язкового середнього навчання, створення широкої “мережі шкіл, видавництв, бібліотек, музеїв, кіно, театрів тощо.” В українському суспільстві має утвердитись героїчна духовність, висока мораль, громадянська солідарність, дружба, дисципліна та порядок. Не заперечувалася при цьому важливість та необхідність культурного взаємообміну з іншими народами та країнами.

Як маємо оцінити оці теоретичні накреслення? По-перше, вони без сумніву відповідали інтересам всього українського народу і мали головним чином перспективний характер. До речі, вони не втратили своєї актуальності і у наш час. Як справедливо відзначив уже згадуваний А. Камінський у виступі на науковій конференції, присвяченій 50-річчю УГВР (Київ, 1994), їх слід розглядати як важливий вклад у розвиток української політичної думки і методологічний підхід до розв'язання складних сучасних проблем перехідного періоду [5, с. 53]. Річ у тому, по-друге, що ці програмно-державницькі засади враховували тодішні реалії, особливості перехідного періоду від колишньої командно-адміністративної системи до ринкової (наявність різних форм власності, змішаної економіки тощо). Тому важлива роль у них відводилася державі, без якої фактично неможливо здійснити відповідні економічні та політичні реформи, налагодити належне функціонування політичної та соціальної демократії у процесі такої еволюції. Але, підкреслимо, держави чи влади на усіх рівнях, насамперед найвищому, національно-патріотичної, професійно-компетентної, досить сильної, авторитетної і демократичної. Бо в іншому разі замість створення ринкової інфраструктури сформується спекулятивно-мафіозна система, так званий “дикий капіталізм” з усіма його вельми негативними соціальними і політичними наслідками аж до економічного та державного колапсу. Нарешті, заслуговує на увагу також думка про те, що державний устрій та лад у майбутній УССД має вирішуватися демократичним способом, тобто “шляхом загального народного волевиявлення і відповідного представництва.”

Звичайно, складні та суворі умови війни не давали можливості для належної реалізації цієї програми. Тим більше, що не вистачало відповідно підготовлених кадрів. І все-таки УПА проявила повною мірою також свій політико-державницький характер. На відвоєваних нею від нацистських окупантів українських землях, передусім Волині, Полісся, пізніше Галичини у 1943 – 1944 р. в ряді районів виникли окремі повстанські республіки або республіки УПА (наприклад, Колківська республіка). Замість повністю ліквідованої німецької окупаційної адміністрації створювалися українська. Найвищою і єдино суверенною владою у них вважалася ГК УПА. 1 вересня 1943 р. появилось її розпорядження за підписом головного командира Р.-Д. Клячківського (К. Савура) про формування таких органів адміністративної влади: сільських, міських, районних, повітових (окружних) і обласних відповідно рад і управ. Вони мали обиратися мешканцями відповідних сіл, міст, районів, повітів (округів) і областей, які досягли 21 року життя, рівним, таємним, загальним, безпосереднім голосування. Голови відповідних управ повинні були виконувати і обов'язки голів відповідних рад. Був визначений кількісний склад рад усіх рівнів (від 12 до 60 осіб) залежно від адміністративної території та чисельності населення, а також управ. До останніх, як правило, мали входити голова, його заступник і секретар тієї чи іншої управи і відповідно певна кількість референтів (керівників відділів). У межах своєї адміністративної території ці органи зобов'язані були вирішувати справи адміністративного, економічного, культурно-освітнього, політичного, а також деякою мірою військового і судово-господарського характеру; видавати різного роду розпорядження, накази, оголошення тощо.

Цим розпорядженням вдалося налагодити, з допомогою, звичайно, УПА, роботу сільських, міських, районних, повітових (окружних) та обласних рад та управ [4, с. 73]. Українська адміністрація користувалася всілякою підтримкою серед населення, бо враховувала його інтереси і УПА. Ось що пише у зв'язку з цим відомий дослідник українського національно-визвольного руху 40 – 50-х рр. ХХ ст. Ю. Киричук: “Вражав зовнішній вигляд містечок та сіл. Всюди зустрічалися арки з жовто-синіми прапорами, антибільшовицькими та антигітлерівськими лозунгами – “Хай живе УПА,” “Геть колгоспи,” “Смерть Гітлеру й Сталіну,” “Гестапо і НКВД на фронт,” “Москва і Берлін – однакові вороги українського народу” [4, с. 87]. Відповідні комісії здійснювали розподіл землі в інтересах селян, налагоджували виробництво місцевих промислів, фабрик, торгівлі, шкільництво, пресу, видання підручників, навіть організовувались і діяли театральні мандрівні групи. Всюди запрацювали млини, у лісах будували пекарні по 2 – 3 у кожному районі. При потребі діяли народні суди, порядок підтримувала поліція. Працювали підстаршинські та старшинські школи, здійснювалася також підготовка кавалеристів, артилеристів, лікарів-хірургів, медсестер (працювали лікарні), зорганізовано Український Червоний Хрест. При ГК УПА діяла дирекція лісів, яка призначала лісників і давала дозвіл на паливо та будівельний матеріал. З метою самооборони українського населення створювалися самооборонні кущові відділи (від роя до чоти) на село, діяла також вартово-сторожова служба з передачею відповідних сигналів і зв'язку на випадок нападу ворожих банд [2, с. 74 – 75; 12, с. 383].

Реалізація визначених завдань значною мірою залежала від наявності грошей. Тому було запроваджено як форму позики так звані бофони, тобто своєрідні облигації, що видавалися населенню на підтвердження грошових внесків у Бойовий фонд УПА. Крім того, вводився натуральний податок. Якщо господарство мало 5 га землі та більше, то власник здавав 5 кг м'яса, 2 кг жиру, 10 кг муки і ярини. У бідних нічого не брали, хіба хто бажав здати добровільно для УПА [4, с. 88].

До державотворчої роботи залучалися також представники інших національностей, зокрема євреї. Так, в одній із інструкцій пропагандистським службам ГК ставило завдання: роз'яснювати толерантне ставлення УПА до всіх національностей, в тому числі “жидів, які працюють на користь української держави. Вони будуть лічитися повноправними громадянами України. Про це говоріть з лікарями-жидами та іншими фахівцями, яких нам не вистачає”. І це давало позитивні результати. Так, на Волині біля м. Кудрінки і с. Прицька були створені окремі табори, в яких перебувало 500 єврейських фахівців. Всі вони залучалися до виконання відповідних завдань [4, с. 87 – 88].

Слід звернути увагу і на те, що були райони, які, за німецькими свідченнями, мали “подвійне обличчя,” тобто вдень діяла німецька адміністрація, а вночі – українська військова: в лісах будувалися сховища, здійснювалися вправи із стрільби; на шляхах рухалися транспорти з боєприпасами, відбувався перемарш з'єднань під постійним контролем патрулів, по селах – постої війська, яке утримувалося населенням. Підпільна адміністрація щораз більше обмежувала функціонування німецької адміністрації. Якщо діяльність останньої суперечила інтересам українського народу – збільшені вимоги хлібоздачі, насильницьке вивезення на роботу до Німеччини тощо – то у відповідь здійснювався щораз запекліший спротив з боку місцевого населення, який у 1943 р. “набрав виразного політичного характеру й на кожному кроці давав відчутти, що ним керує одне центральне керівництво” [3, 52 – 53].

Потреба у такому центральному керівництві все більше відчувалася у зв'язку із вигнанням гітлерівських окупантів з України. Повстанський, визвольний рух ставав все більш масовим. УПА опановувала значнішими територіями і сферами в українському суспільному житті. За твердженнями нацистів, УПА готувалася до того, щоб повністю усунути поляків з Галичини після відступу німців і “самій взяти владу” [13].

У таких умовах ГК УПА вже з осені 1943 р. розробляла плани створення такого представницького органу, який здійснював би політичне керівництво національно-визвольною боротьбою українського народу і репрезентував би її за кордоном. З цією метою разом із Проводом ОУН (Б) на початку березня 1944 р. сформовано Підготовчу комісію (керівник Д. Ребет) та Ініціативний комітет (голова Л.Шанковський), які підготували перший установчий збір УГВР. Він відбувся 11 – 15 липня цього ж року поблизу с. Недільна на Самбірщині (нині Львівська область). Ця територія знаходилася під контролем УПА. У його роботі взяли участь 20 делегатів, які представляли різні регіони України (Київ, Житомир, Дніпропетровськ, Вінницю, Мелітополь, Волинь, Галичину), а також різні політичні сили. Проте всі вони боролися за незалежну національну державу. Розглянувши докладно внутрішнє і міжнародне становище України, делегати опрацювали й одногосно прийняли такі основні документи: Тимчасовий устрій УГВР, Платформа УГВР, Універсал УГВР, Присяга вояка УПА. Всі ці документи незабаром були опубліковані. Політична Платформа і Універсал розповсюджено серед українського народу і за кордоном.

Крім того, делегати установчого збору проголосили себе тимчасовим українським парламентом. До речі, короткі біографічні відомості про тодішніх членів УГВР наводить у своїй книзі П. Дужий [14, с. 173 – 180]. Вирішено і такі організаційні питання: обрано Президента (К. Осьмак), трьох його заступників (В. Мудрий, І. Гриньох, І. Вовчак), чотирьох членів президії УГВР та її секретаря М. Дужого, а також уряд – Генеральний секретаріат (голова – Р. Шухевич, він же генеральний секретар військових справ і головнокомандуючий УПА; генеральними секретарями закордонних і внутрішніх справ

стали відповідно М. Лебедь і Р. Волошин, інші посади мали бути затверджені пізніше), нарешті обрано генерального суддю Я. Біленького та генерального контрольного, які створили свої колегії. Ці органи мали також тимчасовий характер і діяли як органи УГВР. Своє головне завдання УГВР вбачала не тільки у тому, щоб керувати всією національно-визвольною боротьбою українського народу, репрезентувати її у “краю і за кордоном”, але й довести цю боротьбу до “здобуття державної незалежності і створення органів незалежної державної влади на Україні, тобто першого українського державного уряду та скликати перше українське всенародне представництво” [10, 1. 35].

Цей збір прийняв рішення про те, що місцем перебування УГВР повинні бути українські землі, а за кордон можуть виїжджати тільки її окремі члени із спеціальними конкретними дорученнями.

Зазначимо, що із 20 членів-засновників УГВР 11 були членами ОУН (Б) або воювали у складі УПА. Так що УПА не тільки виявила ініціативу, але й взяла безпосередню участь у створенні та діяльності УГВР чи її органів, в особі, звичайно, її провідних командирів. Схвалена нею Присяга вояка УПА була запроваджена наказом Головного Військового Штабу від 19 серпня 1944 р. У результаті всі вояки УПА заприсягнули на вірність УГВР.

У 1944 р. відновила свою діяльність Українська Національна Рада, свого часу створена ОУН (М). Переговори між її представниками та УГВР не привели до порозуміння, компромісу та об'єднання. У черговий раз українські політики не проявили взаєморозуміння, одностайності та єдності.

Створення УГВР мало важливе значення. За словами одного із її засновників М. Прокопа, у розвитку та укладі сил організованого українського визвольного руху того часу поява нової ієрархічної структури забезпечила гармонійну співпрацю ОУН (Б) і УПА. Була це у “тих виняткових умовах війни і в перших повоєнних роках реальна влада на місцях, хай тільки на частинах української території, передусім на Волині і в Галичині, себто влада, яку населення визнавало і підтримувало морально й матеріально, без чого, як відомо, ніяке підпілля і повстанські формації не можуть втриматися в терені” [15, с. 22].

Ось як оцінив значення УГВР С.Бандера в 1948 р.: “Головна роля УГВР в цілій українській політиці полягає в тому, що УГВР створилася, перебуває і діє на Українських Землях як найвищий революційний керівний орган у визвольній боротьбі українського народу, в протиставленні до окупантських і агентурних утворень – “райхскомісаріату”, “генерал-губернаторського дистрикту” та “уряду УССР”. Суть саме в тому протиставленні до ворожих експозитур на українських землях” [цит. по: 16, с. 155].

Подальший аналіз діяльності УГВР виходить за хронологічні межі даної статті. Але безсумнівною є заслуга УПА у її створенні, про що вже зазначалося вище.

Але і сказаного достатньо для того, щоб зробити однозначний висновок про те, що УПА не тільки боролася за УССД, але й роз'яснювала її суть, намагалася втілити у життя в тих складних умовах відповідні теоретичні накреслення. Саме завдяки УПА та ОУН, яка створила цю армію, тісно співпрацювала з нею, українці у черговий раз продемонстрували перед усім світом те, що вони є державницькою нацією, чим звичайно маємо пишатися. Ці національно-державницькі змагання слід розглядати як продовження попередніх і благодатний ґрунт для майбутніх. Саме на такий зв'язок і вказувалось в Універсалі УГВР, з яким вона звернулася до всього українського народу із таким закликом: “Ставай до боротьби за свою волю і за свою державу, єднайся у своїй боротьбі, кріпись у своїй вірі!” (10, с. 40).

Ми, українці, тим більше представники наукової інтелігенції, не повинні уподібнюватись до гітлерівців, нацистів, фашистів, які називали УПА “бандою” [13]. У шкільних підручниках, навчальних посібниках для вузів з історії України, засобах масової інформації тощо необхідно роз’яснювати всю складність тодішньої воєнної ситуації, в тому числі національно-визвольної боротьби. Маємо нарешті усвідомити те, що трагедія українського народу в роки Першої і Другої світових воєн, коли він змушений був стати до братовбивчої війни, бо опинився по обидва боки барикад, полягає у відсутності власної держави. Тому сьогодні ми повинні і зобов’язані віддати належне тим, хто боровся за її відродження. Історична правда і перспектива виявилася на їхньому боці.

Через те не може бути сумнівів у тому, що УПА, ОУН будуть визнані повною мірою і на суспільному, і на державному рівні у незалежній Україні.

1. Микольський Ю. Декалог кардинальних помилок члена-кореспондента АН України професора М. Поповича у висвітленні історії ОУН – УПА. А також. Зінченко І. Останній бастион сталінізму // *Шлях перемоги*. – 21 – 27 листопада 2002. 2. Лебедь М. УПА. – Дрогобич, 1993. 3. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942 – 1952. – Львів, 1991. 4. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40 – 50 років ХХ століття. – Львів, 2000. 5. Камінський А. Програма УГВР як проєкція сучасного державного будівництва / Українська Головна Визвольна Рада: Матеріали наук. конференції, присвяченої 50-річчю створення. – К., 1994. 6. Бойко О.Д. Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Видання 2-ге, доповнене. – К., 2002. 7. Історія України. Навч. посібник для студентів негуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів / Авт.колектив під ред. М.В. Дедкова. – Запоріжжя, 2002. 8. Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. – К., 1996. 9. Косик В. Історична роля ОУН – УПА у боротьбі за Українську Державу: В кн. Конференція українських націоналістів. Матеріали й Документи. – К., 1992. 10. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга перша. – Львів, 1992. 11. Стахів Є. Еволюція засад ОУН та УПА // *Поступ*. – 15 – 16 жовтня 2002. 12. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. 13. Цілком таємно... Секретні документи рейху про діяльність ОУН 1941 – 1944 рр. // *Літературна Україна*. – 19 грудня 1991. 14. Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин. – Львів, 1998. 15. Прокоп М. УГВР як виразник народної влади в умовах окупації / Українська Головна Визвольна Рада: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю створення. – К., 1994. 16. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. – Дрогобич, 1994.